

Mediacja jako wartościowy sposób rozwiązywania sporów

Scenariusz zajęć opracowany na zlecenie
Ośrodka Rozwoju Edukacji w Warszawie

przez
Grzegorza Borka

Stan prawny aktualny na dzień 18 listopada 2013 roku

Plan zajęć:

1. Jakie znamy sposoby rozwiązywania konfliktów?
2. Trzy modele sprawiedliwości: retrybutywna, resocjalizacyjna, naprawcza.
3. Zalety i wady różnych modeli sprawiedliwości.
4. Mediacja, konferencja sprawiedliwości naprawczej, sprawa sądowa.
5. Pozorowana konferencja sprawiedliwości naprawczej.
6. Sprawdzenie.

Cele zajęć – po zakończonych zajęciach uczestnicy:

1. **(wiedza)** będą wiedzieli:
 - a) o istnieniu różnych modeli sprawiedliwości i różnicach pomiędzy nimi,
 - b) co to jest sprawiedliwość naprawcza i czemu ona służy,
 - c) jakimi metodami jest ona osiągnięta,
 - d) jakie są zasady tradycyjnych mediacji oraz konferencji sprawiedliwości naprawczej.
2. **(umiejętności)** będą umieli:
 - a) odróżniać metody sprawiedliwości naprawczej,
 - b) uczestniczyć w konferencji sprawiedliwości naprawczej.
3. **(wartości – cele wychowawcze)** będą rozumieli, że:
 - a) represja nie jest jedyną możliwą odpowiedzią na przestępstwo,
 - b) zarówno pokrzywdzony, jak i sprawca mogą skorzystać na zastosowaniu sprawiedliwości naprawczej,
 - c) zadośćuczynienie za swój czyn jest ważniejsze niż odsiedzenie wyroku,

d) ludziom należy dawać drugą szansę.

Metody:

mini-wykład, burza mózgów, kazusy, dyskusja kontrolowana, jigsaw, scenka, quiz.

Potrzebne materiały:

- 1) tablica i coś do pisania,
- 2) plansze z napisami: „sprawiedliwość retrybucyjna”, „sprawiedliwość resocjalizacyjna”, „sprawiedliwość naprawcza” (opcjonalne),
- 3) plansza z treścią art. 59 kk (opcjonalna),
- 4) kazusy (po jednym na 4 uczestników),
- 5) materiały dla trzech rodzajów zespołów eksperckich do aktywności „jigsaw” (po jednym zestawie na 3 uczestników),
- 6) tabelki do jigsaw (po jednej dla każdego uczestnika),
- 7) karteczki do podziału uczestników na zespoły eksperckie do „jigsaw”,
- 8) treść ról do scenki.

Schemat zajęć:

Ad 1. Jakie znamy sposoby rozwiązywania konfliktów?

(CO) Krótki wstęp do zajęć.

(PO CO) Aby uczestnicy wiedzieli, czego się spodziewać i zaciekawili się tematem zajęć.

(JAK) Mini-wykład, burza mózgów.

Prowadzący informuje uczestników, że tematem zajęć jest mediacja, czyli metoda rozwiązywania sporów zaliczana do tak zwanej sprawiedliwości naprawczej. Choć wdrażana zaledwie od kilkunastu lat, mediacja zdobywa coraz więcej zwolenników i coraz częściej można się z nią zetknąć, dlatego dobrze jest rozumieć, skąd się wzięła i na czym polega.

Prowadzący informuje, że w czasie lekcji nauczymy się odróżniać sprawiedliwość naprawczą (w postaci mediacji) od dawniejszych form sprawiedliwości (retrybucyjnej i resocjalizacyjnej), a także dowiemy się, na jakie sposoby może być ona realizowana. Na koniec zajęć będziemy mogli nawet przekonać się na własnej skórze, jak to jest uczestniczyć w mediacji.

W tym momencie prowadzący przeprowadza **burzę mózgów**.

Istotą burzy mózgów jest zaciekawienie uczestników i zaangażowanie ich do udziału w zajęciach. Burza mózgów pokazuje także uczestnikom, że pewne elementy systemu prawnego są dość intuicyjne, tak że sami uczestnicy potrafią poprzez wspólną dyskusję dojść do tego, dlaczego pewne instytucje mają akurat taki kształt, jaki nadał im ustawodawca.

Prowadzący zadaje uczestnikom pytanie:

„Jakie znamy sposoby rozwiązywania konfliktów?”

Prowadzący pozwala uczestnikom na swobodne wypowiedzianie się (bez zgłaszania się do głosu, nawet z przekrzykiwaniem). Prowadzący stara się zapisać na tablicy jak najwięcej

hasel podawanych przez uczestników, np. „pójście do sądu”, „pojedynek”, „wojna”, „zgłoszenie na Policję”, „ugoda”, „ustąpienie komuś”, „bójka”. Prowadzący nie dokonuje wstępnej selekcji hasel, ale zapisuje wszystko, co uczestnicy powiedzą, nawet jeśli jest to w oczywisty sposób niepoważne. Prowadzący nie komentuje podawanych hasel, by nie onieśmielać uczestników i nie zniechęcać ich do wypowiadania się.

Gdy nowe pomysły uczestników są na wyczerpaniu, a uzyskane hasła są zbyt jednorodne, prowadzący może spróbować naprowadzić uczestników na wymienienie dodatkowych hasel, np. kierując ich uwagę na pokojowe metody rozwiązywania sporów (np. „porozumienie się”, „ugoda”, „dogadanie się”, „przebaczenie” itd.)

Po zakończeniu burzy mózgów prowadzący powinien mieć tablicę zapełnioną różnymi hasłami. Prowadzący dziękuje uczestnikom za pomysły i mówi, że jak widać, istnieje dużo różnych metod rozwiązywania konfliktów i że za chwilę zajmie się dokładniej propozycjami uczestników.

Ad 2. Trzy modele sprawiedliwości: retrybucyjna, resocjalizacyjna, naprawcza.

(CO) Przedstawienie trzech kolejnych filozofii dochodzenia sprawiedliwości.

(PO CO) Aby wiedzieć, że sprawiedliwość naprawcza jest tylko jednym z wielu podejść do wymiaru sprawiedliwości i skąd się wywodzi.

(JAK) Mini-wykład, podsumowanie burzy mózgów, puzzle.

Prowadzący przeprowadza **mini-wykład** na temat trzech koncepcji sprawiedliwości (treść oznaczona na szaro).

Tradycyjnie przez pojęcie sprawiedliwość rozumiano **sprawiedliwość retrybucyjną**, której nazwa pochodzi o słowa „retribucja”, czyli „zemsta”. Polega ona na egzekwowaniu znanej ze starożytności zasady „oko za oko, ząb za ząb”. Każde przestępstwo musi być surowo ukarane, gdyż tego domagają się bogowie, tradycja, „moralny duch narodu” czy „naturalne poczucie sprawiedliwości”. Podstawowym celem kary jest tak zwany „odwet moralny”, a nie o osiągnięcie jakiś innych celów. Przy wymierzaniu kary nie patrzy się na jej skutki uboczne ani na koszty jej wymierzenia, ponieważ jej podstawowym celem jest zemsta na sprawcy. Filozof Immanuel Kant stwierdzał wprost, że wymierzenie zbyt niskiej kary jest obraźliwe dla ukaranego, bo pokazuje, że państwo nie traktuje go poważnie. W sprawiedliwości retribucyjnej kara nie może też być zbyt surowa, a jej wymiar określają takie czynniki jak „poczucie sprawiedliwości” albo tradycja.

Przykładem sprawiedliwości retribucyjnej może być np. stosowanie w niektórych stanach USA kary śmierci, mimo że jest ona bardziej kosztowna niż kara dożywotniego więzienia (bo skazani bardziej się odwołują oraz trzeba zapewnić wyższy poziom bezpieczeństwa w zakładach karnych) – według ustawodawców z tych stanów zasada odpłaty za przestępstwo wymaga tego, by zabić niektórych sprawców. W polskim prawie jednym z przejawów sprawiedliwości retribucyjnej są zawarte w kodeksie karnym „widelki”, w jakich musi się zmieścić kara wymierzona przez sędziego (np. „kara od roku do pięciu lat pozbawienia wolności”) – one sprawiają, że sędzia nie może być zbyt łagodny. Gdy politycy wzywają do stosowania surowszych kar za jakieś przestępstwo, to najczęściej odwołują się właśnie do sprawiedliwości retribucyjnej.

Wraz ze zmianami prawa karnego związanymi z jego humanizacją, przyszła **sprawiedliwość resocjalizacyjna** – jej początki sięgają czasów Oświecenia. Sprawiedliwość resocjalizacyjną wprowadzono, bo zdano sobie sprawę z dwóch faktów. Po pierwsze, czasami sama zemsta może wywołać negatywne skutki przez nakręcenie spirali przemocy. Skazany poddany karze retributywnej w końcu kiedyś wychodzi na wolność i może zacząć się mścić albo dalej popełniać przestępstwa. Po drugie, odkryto, że nie ma czegoś takiego jak „urodzony przestępca”, bo wszyscy ludzie rodzą się równi, więc sprawców przestępstw można „naprawić” i przywrócić społeczeństwu. Odtąd to właśnie poprawa skazanego miała być głównym celem kary.

Jednak sam skazany, który złamał reguły obowiązujące w społeczeństwie (a więc niejako „się zepsuł”), nie może być partnerem dla karzącej władzy, a tylko przedmiotem jej działania, który trzeba „naprawić”. To nie skazany „się resocjalizuje”, to władza „resocjalizuje jego”. Brzydkim efektem ubocznym sprawiedliwości resocjalizacyjnej są kary eliminacyjne – jeśli władza zdecyduje, że jakiś przestępca się nie nadaje do naprawy, to jedyne, co można z nim zrobić, to go na stałe izolować od społeczeństwa.

W tym systemie kara nie musi mieć odpowiedniej wysokości względem przestępstwa, bo nie chodzi o wyrównanie „bilansu moralnego”, tylko o sprawienie, że jakaś osoba przestanie popełniać dany czyn w przyszłości. Przykładem sprawiedliwości resocjalizacyjnej jest stosowane w Polsce przymusowe leczenie odwykowe albo instytucja „warunkowego przedterminowego zwolnienia”, która pozwala wcześniej zakończyć odbywanie kary pozbawienia wolności, jeśli skazany dobrze się sprawował i cele kary zostały osiągnięte.

Powszechnie uważa się, że resocjalizacja nie spełniła pokładanych w niej nadziei i nie przyniosła oczekiwanych efektów – a przynajmniej nie na taką skalę, jaką spodziewano się uzyskać. Z badań kryminologów wynika, że resocjalizacja skazanych jest możliwa, ale dość kosztowna i wymagająca specjalnej wiedzy i starannego działania. Samo pisanie, że chce się kogoś zresocjalizować połączone z wsadzaniem skazanych do przeludnionych więzień, gdzie brakuje pieniędzy na ich kształcenie i leczenie, niewiele daje. Od lat 70 XX wieku (na Zachodzie) politycy zaczęli nawoływać do rezygnacji ze sprawiedliwości resocjalizacyjnej, która nie działa i po prostu surowego karania sprawców. Z drugiej strony kryminolodzy, którzy wiedzieli, że surowe karanie nie przyniesie oczekiwanych skutków zaczęli poszukiwać lepszych rozwiązań.

I tak odkryto na nowo **sprawiedliwość naprawczą**. By zrozumieć jej sens, warto w tym miejscu przypomnieć o teorii skradzionego konfliktu, sformułowaną przez Nilsa Christie. W czasach, gdy ludzie żyli w plemionach i gdy nikomu jeszcze nie śniło się coś takiego, jak sądy, ludzie rozwiązywali swoje problemy, swoje konflikty na forum plemienia. W ten sposób rozwiązywano zarówno problem, kto poluje, a kto pilnuje osady, ale również, co zrobić, kiedy jedna osoba ukradła coś drugiej. Wraz z powstaniem państwa i kształtowaniem się administracji wewnętrznej spory zaczął rozsądzać najpierw wódz, potem król, a w końcu i państwo. I o ile na samym początku rozwiązanie konfliktu należało do jego stron, w konflikt zaangażowanych, o tyle z powstaniem państwa, to państwo zajęło się rozwiązywaniem konfliktów – i tu właśnie miała miejsce ta „kradzież konfliktu”, o której mówił Nils Christie. Sprawiedliwość naprawcza ma na celu zwrócenie konfliktu jego stronom – pokrzywdzonemu i sprawcy. Jej istotą jest podkreślenie znaczenia pokrzywdzonego, który dotychczas był pomijany. To państwo dbało o to, aby jakiś czyn został przykładownie ukarany, albo by

przestępca się zresocjalizował, a ofiara była pozostawiana samej sobie. Sprawiedliwość naprawcza pomaga poszkodowanemu uzyskać właściwe zadośćuczynienie zamiast pustej zemsty, a także, jeśli chce, skonfrontować się ze sprawcą. Także przestępca może w tym modelu jakoś naprawić swoje przewinienia, zamiast biernie cierpieć karę, czy być poddawany zabiegom wychowawczym o wątpliwej skuteczności.

Przykładami sprawiedliwości naprawczej w polskim prawie jest to, że sąd przy wymierzaniu kary bierze pod uwagę czy sprawca naprawił szkodę oraz uwzględnia wynik mediacji (więcej o mediacji – w dalszej części zajęć).

Polskie prawo karne łączy w sobie elementy wszystkich trzech rodzajów sprawiedliwości.

Wariant:

Prowadzący może w tym momencie powiesić planszę (albo rozdać uczestnikom kartki) z treścią art. 53 kodeksu karnego (ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, stan na dzień sporządzenia nin. scenariusza) i pokazać na tym przykładzie, że polskie prawo karne łączy w sobie różne rodzaje sprawiedliwości. (Pierwsze wytluszczenie – sprawiedliwość retrybucyjna; drugie wytluszczenie – sprawiedliwość resocjalizacyjna; trzecie i czwarte wytluszczenie – sprawiedliwość naprawcza).

Kodeks karny:

art. 53. § 1. Sąd wymierza karę według swojego uznania, **w granicach przewidzianych przez ustawę, bacząc, by jej dolegliwość nie przekraczała stopnia winy**, uwzględniając stopień społecznej szkodliwości czynu oraz biorąc pod uwagę **cele zapobiegawcze i wychowawcze, które ma osiągnąć w stosunku do skazanego, a także potrzeby w zakresie kształtowania świadomości prawnej społeczeństwa**.

§ 2. Wymierzając karę, sąd uwzględnia w szczególności motywację i sposób zachowania się sprawcy, popełnienie przestępstwa wspólnie z nieletnim, rodzaj i stopień naruszenia ciężących na sprawcy obowiązków, rodzaj i rozmiar ujemnych następstw przestępstwa, właściwości i warunki osobiste sprawcy, sposób życia przed popełnieniem przestępstwa i zachowanie się po jego popełnieniu, a zwłaszcza **staranie o naprawienie szkody lub zadośćuczynienie w innej formie społecznemu poczuciu sprawiedliwości**, a także zachowanie się pokrzywdzonego.

§ 3. Wymierzając karę sąd bierze także pod uwagę **pozytywne wyniki przeprowadzonej mediacji pomiędzy pokrzywdzonym a sprawcą albo ugodę pomiędzy nimi osiągniętą w postępowaniu przed sądem lub prokuratorem**.

Na koniec prowadzący informuje uczestników, że powyższe podejścia do sprawiedliwości dotyczą nie tylko relacji państwo – obywatel, lecz także stosunków między obywatelami oraz nie tylko prawa karnego, lecz także np. dyscypliny w szkole, w pracy lub na uczelni.

Podczas mini-wykładu należy wypisać na tablicy trzy rodzaje sprawiedliwości w ten sposób, by utworzyły nagłówki tabeli. *Wariant: można powiesić nad tablicą przygotowane wcześniej plansze z ich nazwami.* Można do nich dopisać słowa kluczowe, żeby ułatwić uczestnikom zapamiętanie, o co chodzi (zemsta, odpłata, poczucie sprawiedliwości / zapobieganie, celowość / naprawienie szkody, ofiara w centrum uwagi).

Następnie prowadzący **wraca do haseł uzyskanych podczas burzy mózgów**. Wspólnie z uczestnikami przyporządkowuje poszczególne hasła do właściwych rodzajów sprawiedliwości. Tym samym pokazuje, że nawet jeśli uczestnicy nie znali wcześniej teoretycznego podziału na sprawiedliwość retrybucyjną, resocjalizacyjną i naprawczą, to tak naprawdę znali różne drogi rozwiązywania konfliktów, które się mieszczą w tych trzech kategoriach. Dane hasło można oczywiście przypisać do więcej niż jednej kategorii.

Powstałą tabelę prowadzący uzupełnia (jeśli zachodzi taka konieczność) o najbardziej charakterystyczne dla polskiego systemu prawnego formy każdego modelu sprawiedliwości.

1. **Sprawiedliwość retrybucyjna:** grzywna, kara pozbawienia wolności.
2. **Sprawiedliwość resocjalizacyjna:** kara pozbawienia wolności (ze względu na oddziaływanie resocjalizacyjne), przymusowe leczenie antyalkoholowe / psychiatryczne.
3. **Sprawiedliwość naprawcza:** obowiązek naprawienia szkody, mediacja.

Następnie prowadzący przechodzi do **kazusów**. Prowadzący dzieli uczestników na grupy ok. 4-osobowe i usadza tak, by każda grupa siedziała przy jednym stole (jeśli uczestnicy siedzą w ławkach – można co drugiej parze uczestników kazać się odwrócić).

Każda grupa otrzymuje jeden kazus z poleceniem wymyślenia, jak w danej sytuacji należałoby postąpić ze sprawcą z punktu widzenia sprawiedliwości retrybucyjnej, resocjalizacyjnej i naprawczej – niekoniecznie muszą to być rozwiązania przewidziane obecnie w polskim prawie. Następnie grupy kolejno odczytują swój kazus i przedstawiają swoje pomysły rozwiązań.

Kazus 1

Jan uporczywie parkuje swój samochód na trawniku sąsiada. Twierdzi, że to tylko „na chwilę”, więc nikomu nie dzieje się krzywda. Mimo tego z trawnika zrobiło się klepisko, a pobliskie drzewa zaczynają obumierać.

Przykładowe rozwiązania konfliktu:

- mandat,
- kara aresztu,
- konfiskata samochodu,
- skierowanie na szkolenie z ekologii,
- skierowanie na szkolenie z empatii,
- samodzielne odtworzenie trawnika,
- zapłata odszkodowania,
- ...

Kazus 2

Anna w ciągu tygodnia ukradła ze sklepu spożywczego kilkanaście paczek słodczy o wartości około 100 zł.

Przykładowe rozwiązania konfliktu:

- mandat,
- kara aresztu,
- kara ograniczenia wolności (prace społecznie użyteczne),
- dozór kuratora,
- obcięcie ręki,
- odpracowanie szkody,
- zapłata odszkodowania,
- przeprosiny,
- ...

Kazus 3

Tomasz jechał na rowerze, gdy potrącił go Paweł, który wyjeżdżał samochodem z podporządkowanej ulicy i nie zauważył rowerzysty. Tomasz ma złamaną nogę i nie może dojeżdżać rowerem do pracy przez kilka miesięcy.

Przykładowe rozwiązania konfliktu:

- mandat,
- kara pozbawienia wolności,
- zakaz prowadzenia pojazdów,
- zapłata odszkodowania,
- przeprosiny,
- podwożenie do pracy,
- złamanie nogi sprawcy,
- ...

Kazus 4

Policja znalazła w plecaku Joanny 10 gramów marihuany, akurat w chwili, gdy Joanna wychodziła ze szkoły, w której się uczy.

Przykładowe rozwiązania konfliktu:

- mandat,
- kara pozbawienia wolności,
- skreślenie z listy uczniów,
- leczenie odwykowe,
- uczestnictwo w zajęciach o szkodliwości narkotyków,
- dozór kuratora,
- ...

Uwaga do prowadzącego: w tym przypadku sprawiedliwość naprawcza może być tylko skierowana na naprawienie szkody wyrządzonej społeczności szkolnej, ponieważ nie ma bezpośredniej ofiary przestępstwa.

Kazus 5

Dwie grupy młodych mieszkańców sąsiednich osiedli pobili się ze sobą. Przyczyną bójki był spór o miejsca siedzące w lokalu, gdzie wszyscy chcieli oglądać mecz piłkarski.

Przykładowe rozwiązania konfliktu:

- mandat,
- kara aresztu,
- zakaz stadionowy,
- uczestnictwo w zajęciach o radzeniu sobie z agresją,
- dozór kuratora,
- przeprosiny,
- pojednanie,
- ...

Na zakończenie prowadzący stwierdza, że skoro uczestnicy mają już świetną orientację w tych trzech rodzajach sprawiedliwości, to można dokonać ich porównania.

Ad 3. Zalety i wady różnych modeli sprawiedliwości

(CO) Wspólna dyskusja o różnicach pomiędzy poszczególnymi modelami egzekwowania sprawiedliwości.

(PO CO) Aby uczestnicy lepiej zrozumieli, że istnieje więcej niż jeden rodzaj sprawiedliwości i potrafili wskazać zalety i wady różnych filozofii w tym zakresie.

(JAK) Dyskusja kontrolowana.

Prowadzący przeprowadza z uczestnikami dyskusję kontrolowaną na temat zalet oraz wad poszczególnych rodzajów sprawiedliwości. Można w tym celu posłużyć się wypisanymi na tablicy nagłówkami „sprawiedliwość retrybucyjna / resocjalizacyjna / naprawcza” i wypisywać pod nimi dobre i złe cechy podawane przez uczestników.

Celem dyskusji jest:

- ⤴ uświadomienie uczestnikom, że każde z tych podejść do sprawiedliwości można oceniać zarówno z punktu widzenia sprawcy, jak i z punktu widzenia pokrzywdzonego,
- ⤴ pokazanie, że każde z tych podejść dla każdej ze stron konfliktu posiada pewne wady i zalety,
- ⤴ zidentyfikowanie głównych wad i zalet.

Poniżej przedstawiony jest przykładowy rezultat końcowy debaty. W żadnym wypadku nie należy go traktować jak „klucza”. W tej debacie nie ma jednego prawidłowego rozwiązania, bo wiele wad i zalet zależy od osobistego światopoglądu danego uczestnika.

sprawiedliwość retrybucyjna	sprawiedliwość resocjalizacyjna	sprawiedliwość naprawcza
z punktu widzenia sprawcy:		

sprawiedliwość retrybucyjna	sprawiedliwość resocjalizacyjna	sprawiedliwość naprawcza
<p>Zalety:</p> <ul style="list-style-type: none"> - nie trzeba podejmować żadnych decyzji – sąd wymierza karę i już; - wiadomo, czego się spodziewać (bo wysokość kary wynika z tradycji albo kodeksu karnego); - można zostać takim, jakim się jest (np. nie trzeba się leczyć); - szacunek: dla niektórych sprawców przetrwanie surowej kary jest powodem do dumy. <p>Wady:</p> <ul style="list-style-type: none"> - kara jest surowa, - kara może być niehumanitarna, bo nie uwzględnia indywidualnych cech sprawcy. 	<p>Zalety:</p> <ul style="list-style-type: none"> - nie trzeba podejmować żadnych decyzji – sąd wymierza karę i już; - pozytywne skutki leczenia; - jeśli się uda resocjalizacja – poprawa jakości życia. <p>Minusy:</p> <ul style="list-style-type: none"> - przymusowe bycie „naprawianym” jest nieprzyjemne; - dłuższy czas trwania kary niż przy spr. retrybucyjnej (do osiągnięcia celu); - kary wymagają pewnego działania (np. spotkań z kuratorem). 	<p>Zalety:</p> <ul style="list-style-type: none"> - kara może być łagodniejsza; - sprawca może zaproponować swoją karę (np. wybrać sposób naprawienia szkody); - kara może być bardziej sensowna; - można naprawić szkodę i uzyskać przebaczenie; <p>Minusy:</p> <ul style="list-style-type: none"> - wymaga wysiłku; - często trzeba przeprosić; - nie zawsze pokrzywdzony się zgodzi; - często trzeba przyznać się do winy.
z punktu widzenia pokrzywdzonego:		
<p>Zalety:</p> <ul style="list-style-type: none"> - zemsta; - poczucie sprawiedliwości. <p>Wady:</p> <ul style="list-style-type: none"> - często brak odszkodowania; - ryzyko zemsty sprawcy; - brak wpływu na karę dla sprawcy; - brak przeprosin. 	<p>Zalety:</p> <ul style="list-style-type: none"> - sprawca zostanie „naprawiony” lub izolowany, więc już nigdy nie będzie zagrażał; <p>Wady:</p> <ul style="list-style-type: none"> - brak zemsty (sprawcy się „pomaga wyjść na dobrą drogę”, a nie surowo karze); - poczucie niesprawiedliwości; - brak wpływu na karę dla sprawcy. 	<p>Zalety:</p> <ul style="list-style-type: none"> - zadośćuczynienie zamiast zemsty; - usunięcie strachu przed sprawcą (bo się pojednał); - uwzględnienie potrzeb; - wpływ na karę dla sprawcy. <p>Wady:</p> <ul style="list-style-type: none"> - brak zemsty; - wymaga zaangażowania się.

Ad 4. Mediacja, konferencja sprawiedliwości naprawczej, sprawa sądowa.

(CO) Przedstawienie klasycznej mediacji oraz konferencji sprawiedliwości naprawczej i porównanie ich ze sobą oraz ze zwykłymi negocjacjami.

(PO CO) Aby uczestnicy dobrze poznali dwa typowe modele mediacji i zrozumieli, że pomiędzy nimi a zwykłymi negocjacjami zachodzi różnica co do jakości.

(JAK) Jigsaw.

Dzielimy uczestników zajęć na trzy grupy przez losowanie. Ważne jest, aby wcześniej przygotować odpowiednio oznaczone losy. Przykładowo mogą to być karteczki w trzech różnych kolorach, ponumerowane dodatkowo od 1 do 3. W pierwszej części ćwiczenia uczestnicy pracują w grupach zgodnie z wylosowanymi kolorami, w drugiej natomiast zgodnie z wylosowanymi numerami. Koniecznie trzeba uczestnikom wytłumaczyć, na czym polega metoda „jigsaw” oraz powiedzieć, że pracując w pierwszych zespołach eksperckich zdobywają wiedzę, którą następnie będą musieli skutecznie przekazać innym. Mają się zatem nauczyć jak najwięcej, po to, żeby następnie jak najwięcej nauczyć innych. Warto zaplanować wcześniej przestrzeń do pracy dla poszczególnych grup, aby uniknąć bałaganu i aby uczestnicy sobie wzajemnie nie przeszkadzali.

Równocześnie z materiałami dla każdej grupy eksperckiej, uczestnicy powinni dostać tabelkę do wypełnienia. To pomoże im uporządkować już na samym początku zdobywaną wiedzę – gdy będą wiedzieli, czego mają szukać w tekście, chętniej go będą czytali.

Ponieważ ta metoda może czasami być dezorientująca, podkreślamy, że w pierwszym etapie każdy musi wypełnić tylko jedną kolumnę tabelki. Podczas ćwiczenia prowadzący pomagają tym uczestnikom, którzy mają problemy tak, aby wszyscy skończyli w miarę możliwości równocześnie.

Po zakończeniu pierwszego etapu prosimy uczestników o dobranie się w grupy według drugiej cechy losu – w tym przypadku numerka. W każdej z nowopowstałych grup znajduje się jeden ekspert od każdego z tematów. Prosimy o wzajemne przekazanie sobie wiedzy. Podkreślamy, że najpierw trzeba opowiedzieć swój materiał, a nie tylko wzajemnie przepisać zawartość tabelki.

Na koniec każdy powinien mieć wypełnioną tabelkę. Prosimy o odczytanie i omówienie jednej z kolumn osobę, która nie miała początkowo zajmującej się akurat tym zagadnieniem grupy eksperckiej. Poprawiamy ewentualne błędy i przechodzimy do następnego ćwiczenia.

Wersja skrócona: zamiast po raz drugi dobierać uczestników w grupy prowadzący prosi każdą z grup eksperckich o wyłonienie przedstawiciela, który na głos omówi swój temat. Jego odpowiedzi prowadzący zapisuje w przerysowanej na tablicy tabelce.

	Mediacja	Konferencja sprawiedliwości naprawczej	Negocjacje
Ile minimalnie osób uczestniczy?	3	dużo	2
Co to za osoby?	strony i mediator	prowadzący, strony, bliscy obu stron, przedstawiciele społeczności lokalnej itd.	strony

	Mediacja	Konferencja sprawiedliwości naprawczej	Negocjacje
Jaki jest cel?	porozumienie, rozwiązanie konfliktu	rozwiązanie konfliktu z uwzględnieniem interesu społeczności lokalnej	kompromis
Kto albo co ustala reguły?	mediator	prowadzący	strony
Kto dba o interesy stron?	mediator	prowadzący	każda strona dba o siebie
Kto decyduje o rozstrzygnięciu?	strony	każdy	strony
Czy strony muszą się zgadzać co do faktów?	tak	tak	nie
Czy sprawca musi przyznać się do winy?	nie	tak	nie
Czy udział jest dobrowolny?	tak	tak	tak
Czy istnieje w polskim prawie karnym?	tak	nie (istnieje tylko pośrednio)	tak
Czy sprawca może potem zostać ukarany w sądzie?	tak	tak	tak

Zespół ekspercki 1 Mediacja

- ⤴ Sprawca i pokrzywdzony spotykają się poza sądem, w obecności mediatora.
- ⤴ Mediator jest bezstronny i neutralny. To on ustala reguły spotkania i dba o to, aby strona słabsza nie została pokrzywdzona. Nie wtrąca się jednak do tego, co strony mówią – to one same mają wymyślić dobre rozwiązanie.
- ⤴ Mediacja ma na celu przede wszystkim osiągnięcie porozumienia między stronami. Aby je osiągnąć, często konieczne jest wczucie się w sytuację drugiej strony, a także opowiedzenie o własnych odczuciach i motywach.
- ⤴ Chodzi o to, aby sprawca naprawił wyrządzoną przez siebie szkodę, a pokrzywdzony przestał czuć się ofiarą.

- ⚡ Strony biorące udział w mediacji muszą zgadzać się co do tego, jakie zdarzenia miały miejsce. Nie jest konieczne natomiast przyznawanie się do winy.
- ⚡ Mediacja nie musi, ale może prowadzić do pogodzenia ofiary ze sprawcą.
- ⚡ Mediacja musi być dobrowolna. Każda ze stron może z niej w każdej chwili zrezygnować.
- ⚡ Polskie prawo karne przewiduje mediację, jednak zawsze jej wynik musi być zatwierdzony przez sąd.
- ⚡ Osiągnięcie porozumienia na drodze mediacji nie wyklucza nałożenia kary przez sąd, choć jest przesłanką do jej złagodzenia.

Zespół ekspercki 2

Konferencja sprawiedliwości naprawczej

- ⚡ Uczestniczą w niej sprawca, poszkodowany, ich rodziny i znajomi, przedstawiciele społeczności lokalnej, osoby zainteresowane sprawą oraz osoba prowadząca.
- ⚡ Prowadzący konferencję sprawiedliwości naprawczej pilnuje porządku, ale i aktywnie w niej uczestniczy – proponuje rozwiązania, wyraża swoje opinie.
- ⚡ Konferencje sprawiedliwości naprawczej nie są wprost wprowadzone w polskim prawie karnym, ale organizuje się je jako formę mediacji.
- ⚡ Celem konferencji jest umożliwienie sprawcy naprawienia wyrządzonej przez niego szkody i zadośćuczynienia ofierze. Odbywa się to jednak przy uwzględnieniu interesów i opinii społeczności lokalnej.
- ⚡ Aby wziąć udział w konferencji sprawca musi przyznać się do winy i wyrazić skruchę za swój czyn.
- ⚡ O rozstrzygnięciu sprawy wszyscy uczestnicy decydują wspólnie.
- ⚡ Udział w takiej konferencji nie powoduje uniknięcia kary wymierzonej przez sąd, może jednak być przesłanką do jej złagodzenia.

Zespół ekspercki 3

Negocjacje

- ⚡ W negocjacjach biorą udział tylko bezpośrednio zainteresowane strony.
- ⚡ Negocjacje polegają na tym, że strony targują się w celu osiągnięcia kompromisu. Nie ma w nich żadnych z góry ustalonych reguł, a wszystko zależy wyłącznie od stron.
- ⚡ W negocjacjach strona silniejsza może zdominować stronę słabszą i wymusić na niej korzystne dla siebie rozwiązanie. Nic nie stoi na przeszkodzie, by strona silniejsza wykorzystała w negocjacjach wszystkie swoje przewagi, jak na przykład większa wiedza lub większa odporność psychiczna.
- ⚡ Negocjacje kończą się wtedy, gdy strony osiągną porozumienie. Każda ze stron może jednak w dowolnej chwili zerwać negocjacje.
- ⚡ W polskim procesie karnym występują negocjacje, chociaż nie są one nigdzie wprost opisane. Przedmiotem negocjacji może być dobrowolne poddanie się karze (oskarżony negocjuje z oskarżycielem wymiar kary) lub sposób naprawienia szkody (oskarżony negocjuje z pokrzywdzonym). Negocjacje w procesie karnym nie zastępują jednak postępowania sądowego. Nawet wynik negocjacji z oskarżycielem jest potem zatwierdzany przez sąd.

- ▲ Negocjacje służą najczęściej do rozwiązywania konfliktów gospodarczych (biznesowych).

Ad 5. Pozorowana konferencja sprawiedliwości naprawczej.

(CO) Odegranie pozorowanej konferencji sprawiedliwości naprawczej.

(PO CO) Aby uczestnicy doświadczyli tego, jak może wyglądać zaawansowana forma mediacji.

(JAK) Scenka.

Prowadzący rozdaje uczestnikom losowe role. „Narrator” musi tylko odczytać stan faktyczny. Uczestnik, który wylosował rolę „osoby prowadzącej” dostaje szczegółową instrukcję, która jest tłumaczeniem autentycznych materiałów stosowanych m.in. w Australii i USA. „Osoba prowadząca” może sobie wymyślić pseudonim albo przedstawić się własnym nazwiskiem. Pozostałe osoby dostają tylko ogólny opis swojej sytuacji i powinny improwizować. Prowadzący powinien poprosić uczestników o poważne podejście do scenki i zaangażowanie się w rolę.

Prowadzący prosi o odczytanie przez narratora stanu faktycznego, a następnie daje uczestnikom czas na przygotowanie się do odegrania pozorowanej konferencji sprawiedliwości naprawczej. W czasie gdy uczestnicy się przygotowują, prowadzący ustawia krzesła w półokrąg, aby odgrywający role byli widziani i słyszani przez resztę uczestników. „Osoba prowadząca” konferencję sprawiedliwości naprawczej może stać.

Następuje odegranie pozorowanej konferencji sprawiedliwości naprawczej, pod kierownictwem „osoby prowadzącej”.

Po zakończeniu scenki prowadzący dziękuje uczestnikom za wystąpienie i „odczarowuje” ich, by przestali odgrywać wylosowane role.

Scenka oparta jest o prawdziwe zdarzenie.

Narrator

Ta sytuacja naprawdę miała miejsce.

Beata Kowalska zaprosiła wszystkich znajomych na imprezę sylwestrową do swojego domu, ponieważ jej rodzice akurat w tym czasie wyjechali na narty, a jej starszy brat miał spędzić sylwestra na jakimś balu. Na imprezę przyszli między innymi jej koledzy z klasy: Adam Malinowski i Kuba Staszewski oraz Kamila Brzozowska.

Po kilku godzinach, gdy impreza się już na dobre rozkręciła, niespodziewanie do domu wpadł starszy brat Beaty, Piotr Kowalski wraz ze swoją dziewczyną. Okazało się, że Piotr od dawna „rezerwował” dom na sylwestra i widok bawiącej się grupy obcych mu osób bardzo go zdenerwował. Kazał wszystkim zakończyć imprezę i natychmiast się wynosić. Ponieważ Piotr był już dorosły i był bardzo kategoryczny, towarzystwo ze smutkiem stwierdziło, że musi skończyć zabawę – i to na długo przed północą!

W tym momencie Kuba Staszewski przypomniał sobie, że przecież rodzice Adama Malinowskiego mają altankę w ogródkach działkowych, gdzie można przenieść się z

impresą i uratować wieczór. Wszyscy wspólnie zdecydowali, że to jest świetny pomysł (choć Adam Malinowski miał wątpliwości).

Piotr Kowalski, w ramach kompromisu, odwiózł Beatę Kowalską, Adama Malinowskiego, Kubę Staszewskiego i Kamilę Brzozowską swoim samochodem na tę działkę i tam ich zostawił. Ponieważ było zimno, Adam Malinowski wpadł na pomysł rozpalenia ogniska przy użyciu zgromadzonego na działce opału. Pod wpływem euforii wywołanej sylwestrową nocą zrobił to jednak tak nieudolnie, że od ogniska zajęła się altanka państwa Malinowskich, a od tej altanki – jeszcze trzy kolejne. Straż pożarna, wezwana przez Kamilę Brzozowską, ugasiła pożar po kilku godzinach.

Strażacy powiadomili Policję, która stwierdziła, że doszło do popełnienia czynu z art. 163 kodeksu karnego:

„§ 1. Kto spowoduje zdarzenie, które zagraża życiu lub zdrowiu wielu osób albo mieniu w wielkich rozmiarach, mające postać pożaru podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10.

§ 2. Jeżeli sprawca działa nieumyślnie, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5.”

Policja po zebraniu materiału dowodowego skierowała sprawę przeciwko Adamowi Malinowskiemu do sądu rodzinnego. Sąd rodzinny, za zgodą sprawcy i pokrzywdzonych skierował sprawę do mediacji. Osoba prowadząca zdecydowała się przeprowadzić mediację w formie konferencji sprawiedliwości naprawczej, na którą zaprosiła następujące osoby (proszę o zgłaszanie się, żebyśmy wiedzieli, kto ma jaką rolę):

- ✦ Adama Malinowskiego – sprawcę,
- ✦ Beatę Kowalską, Kubę Staszewskiego i Kamilę Brzozowską – koleżanki i kolegę sprawcy,
- ✦ Franciszka i Anielę Głowackich – pokrzywdzonych właścicieli sąsiedniej altanki,
- ✦ Martę Pawlak – pokrzywdzoną właścicielkę sąsiedniej altanki,
- ✦ Andrzeja i Annę Malinowskich – rodziców sprawcy,
- ✦ Katarzynę i Michała Kowalskich – rodziców Beaty Kowalskiej,
- ✦ Piotra Kowalskiego – brata Beaty Kowalskiej.

Jesteśmy na sali, gdzie zaraz rozpocznie się konferencja sprawiedliwości naprawczej.

Osoba prowadząca konferencję sprawiedliwości naprawczej

Kursywą są napisane uwagi, pozostały tekst należy odczytać.

Witam wszystkich państwa! Jak państwo wiecie, nazywam się i mam przyjemność poprowadzić tę konferencję. Na początek proszę wszystkich Państwa o przedstawienie się i podanie w jaki sposób jesteście związani ze sprawcą.

Pozostali uczestnicy powinni się przedstawić; najpierw sprawcy.

Dziękuję, że Państwo tu przyszliście. Wiem, że dla wielu z was nie było to łatwe, ale wasza obecność pomoże nam lepiej sobie poradzić z tym, co miało miejsce. Jest to dla nas wszystkich szansa na naprawienie tych szkód, które zostały wyrządzone. Podczas tego

spotkania będziemy się skupiać na wywołanym pożarze, który miał miejsce w sylwestra doszło. Proszę zrozumieć, że będziemy się zajmować przede wszystkim czynem Adama Malinowskiego i tym, jak ten czyn wpłynął na inne osoby. Nie jest naszym zadaniem rozstrzyganie, czy Adam Malinowski jest dobry czy zły. Chcemy tylko zbadać w jaki sposób jego działania wpłynęły na innych i – jeśli dobrze pójdzie – wypracować jakiś sposób naprawienia szkód, które z tego wynikły. Czy wszyscy to rozumieją?

(poczekaj na odpowiedź)

Adam Malinowski przyznał się do spowodowania pożaru.

Powiedz do Adama Malinowskiego:

Informuję, że nie musisz uczestniczyć w tym spotkaniu i możesz je opuścić, kiedy tylko zechcesz. Jeśli jednak opuścisz to spotkanie, sprawa ta wróci do sądu rodzinnego, który zostanie o tym powiadomiony i podejmie dalsze czynności. Jeśli jednak uda nam się osiągnąć porozumienie, a ty będziesz je wypełniać, to zostanie ono tylko zatwierdzone przez sąd rodzinny. Czy zrozumiałeś?

(poczekaj na odpowiedź)

Odpowiedz zatem na następujące pytania:

(daj mu odpowiedzieć na każde pytanie)

- Opisz, co się stało?
- O czym wtedy myślałeś?
- O czym myślałeś w czasie po tym zajściu?
- Na kogo te twoje czyny mogły mieć wpływ?
- Jak to na nich wpłynęło?

Teraz zadam pytania pokrzywdzonym.

(zadawaj te pytania po kolei tym osobom:

- ♣ *Anieli Głowackiej,*
- ♣ *Franciszkowi Głowackiemu,*
- ♣ *Marcie Pawlak,*
- ♣ *Beacie Kowalskiej)*

- ♣ Jaka była pani / pana reakcja na czyn Adama Malinowskiego?
- ♣ Jak się pani / pan czuje z tym, do czego doszło?
- ♣ Co było dla pani / pana w tym wszystkim najtrudniejsze?
- ♣ Jak zareagowali pani / pana rodzina i znajomi, gdy się dowiedzieli?

Mam pytanie do rodziców sprawcy:

- ♣ Pewnie jest wam z tym bardzo ciężko. Czy chcecie nam o tym opowiedzieć?

Teraz zadam pytania osobom wspierającym pokrzywdzoną.

(zadawaj te pytania po kolei tym osobom:

- ♣ *Katarzynie Kowalskiej,*
- ♣ *Michałowi Kowalskiemu,*
- ♣ *Piotrowi Kowalskiemu)*

- ⤴ Jaka była pana/pani reakcja, gdy dowiedział(a) się pan / pani o tym zdarzeniu?
- ⤴ Jak się pan/pani czuje z tym, do czego doszło?
- ⤴ Co było dla pana/pani w tym wszystkim najtrudniejsze?
- ⤴ Jakie są, pana/pani zdaniem, najważniejsze problemy w tej sprawie?

Teraz zadam pytania osobom wspierającym sprawcę.

(zadawaj te pytania po kolei tym osobom:

- ⤴ *Kubie Staszewskiemu,*
- ⤴ *Kamili Brzozowskiej.)*

- ⤴ Jaka była pana/pani reakcja, gdy dowiedział(a) się pan/pani o tym zdarzeniu?
- ⤴ Jak się pan/pani czuje z tym, do czego doszło?
- ⤴ Co było dla pana/pani w tym wszystkim najtrudniejsze?
- ⤴ Jakie są, pana/pani zdaniem, najważniejsze problemy w tej sprawie?

Zapytaj Adama Malinowskiego:

Czy chcesz coś w tej chwili dodać?

Zmierzamy do ugody

Zapytaj po kolei pokrzywdzonych:

- *Anielę Głowacką,*
- ⤴ *Franciszka Głowackiego,*
- ⤴ *Martę Pawlak,*
- ⤴ *Beatę Kowalską.*

Co chciałaby pani / chciałby pan osiągnąć w wyniku tej konferencji?

Poproś Adama Malinowskiego o odpowiedź na każdą kolejną propozycję.

W tym momencie uczestnicy powinni wspólnie zacząć wymyślać rozwiązania. Na każdą propozycję rozwiązania powinien odpowiedzieć także sprawca – Adam Malinowski. Dopytuj go – „Co o tym myślisz?” Pozwól uczestnikom negocjować.

Gdy uczestnicy osiągną porozumienie, to je zapisz.

Gdy całość porozumienia będzie zapisana, powiedz:

Zanim podpiszemy zawarte porozumienie, chcę się upewnić, że wszystkie decyzje zostały w nim dokładnie zapisane.

Odczytaj zapisane porozumienie i patrz, czy wszyscy uczestnicy się zgadzają.

Zakończ konferencję.

Czy ktoś chce jeszcze coś dodać zanim zamkniemy konferencję?

(poczekaj na odpowiedź)

Dziękuję wszystkim państwu za udział i pomoc w poradzeniu sobie z tą trudną sprawą. Gratuluję wszystkim państwu tego, że udało się nam rozwiązać ten problem. Proszę się

poczęstować ciastkami i herbatą, a ja sporządczę ostateczny tekst porozumienia.

Adam Malinowski

Wcale nie chciałeś, żeby przenosić się z imprezą na działkę twoich rodziców. Uległeś po prostu sugestiom kolegów i koleżanek. Nie wiesz, co ci przyszło do głowy, żeby rozpałać ognisko przy samej ścianie altanki, ale chciałeś po prostu, żeby wszystkim było ciepło. Żałujesz swojej nieostrożności.

Beata Kowalska

To nie twoja wina, że twój brat zakończył zorganizowaną przez ciebie imprezę. Jest starszy od ciebie, więc się go posłuchałaś. Nie chciałaś, żeby Adam Malinowski rozpałał ognisko, mówiłaś mu, że to głupi pomysł. W czasie pożaru o mało co nie umarłaś ze strachu. Czujesz się pokrzywdzona, bo swoim nierozsądnym postępowaniem Adam Malinowski spowodował poważne zagrożenie twojego życia.

Kuba Staszewski

Czujesz się trochę winny, że przypomniałeś wszystkim o działce rodziców Adama Malinowskiego. Adam jest twoim dobrym przyjacielem i chcesz mu pomóc, chociaż prawdę mówiąc, to wszyscy go ostrzegali, żeby nie rozpałał tego ogniska.

Kamila Brzozowska

Uważasz, że to niesprawiedliwe, że tylko Adam Malinowski odpowiada w tej sprawie, bo to był wspólny pomysł, żeby jechać na tę działkę. Wiesz jednak, że to tylko Adam rozpałał ognisko, a wszyscy go próbowali zniechęcić do tego pomysłu. Sam pożar cię nie przestraszył, bo wezwana przez ciebie straż pożarna od razu go opanowała. Nie czujesz się pokrzywdzona tą sytuacją i żal ci Adama.

Franciszek Głowacki

Byłeś właścicielem altanki, która spłonęła. Nie żal ci samej budowli, ale trzymałeś w niej swoje bezcenne pamiątki z młodości, których już nigdy nie odzyskasz. Jesteś wściekły.

Aniela Głowacka

Byłaś właścicielką altanki, która spłonęła. W sumie to się cieszysz, bo z tej altanki nigdy nie korzystałaś, za to twój mąż Franciszek Głowacki przesiadywał tam całe dnie i wspominał dawne czasy. Może dzięki temu będzie teraz spędzał więcej czasu w domu z tobą.

Marta Pawlak

Byłaś właścicielką altanki, która spłonęła. Ta altanka i ta działka, to było twoje ukochane miejsce, któremu poświęcałaś cały swój wolny czas. Teraz przepadło wskutek czyjejś bezmyślności. Jest ci bardzo smutno.

Andrzej Malinowski

Twój syn wskutek bezmyślności spalił nie tylko twoją altankę na działce, ale też wyrządził olbrzymie szkody. Uważasz, że powinien ponieść karę, bo tylko to oduczy go popełniania takich błędów w przyszłości. Nie powinna to być jednak kara zbyt surowa.

Anna Malinowska

Twój syn przypadkowo wywołał pożar. Nie zrobił tego umyślnie, więc nie ma potrzeby go karać.

Katarzyna Kowalska

Adam Malinowski przez swoją nieostrożność prawie zabił twoją córkę Beatę Kowalską w pożarze. Jesteś na niego bardzo zła.

Michał Kowalski

Adam Malinowski przez swoją nieostrożność wywołał pożar, ale twojej córce Beacie Kowalskiej nic się nie stało. Sądysz, że córka trochę przesadza z opisem grożącego jej niebezpieczeństwa.

Piotr Kowalski

Jest ci głupio, że to przez ciebie twoja młodsza siostra Beata Kowalska wraz z kolegami trafiła na tę działkę. Nie powinienesz być wypraszać ich z domu, a już na pewno nie powinienesz być ich tam zawozić i zostawiać. Wstydzisz się.

Ad 6. Sprawdzenie.

(CO) Sprawdzenie wiedzy uzyskanej w czasie zajęć.

(PO CO) Aby utrwalić i zweryfikować wiedzę.

(JAK) Quiz.

Prowadzący zadaje pytania uczestnikom. Aktywność można przeprowadzić w dowolnej formie – pytać ochotników albo uczestników po kolei.

1. Ile osób uczestniczy w mediacjach? (co najmniej 3)
2. Czy udział w konferencji sprawiedliwości naprawczej jest dobrowolny? (tak)
3. Czy strony mogą ustalać reguły postępowania w ramach mediacji? (tak)
4. Czy zemsta jest elementem sprawiedliwości resocjalizacyjnej? (nie)
5. Czy zemsta jest elementem sprawiedliwości naprawczej? (nie)
6. Czy po mediacjach albo konferencji sprawiedliwości naprawczej sprawa trafia jeszcze do sądu? (tak)
7. Jakie są zalety sprawiedliwości retributywnej dla pokrzywdzonego? (vide tabela powyżej)
8. Jakie są zalety sprawiedliwości naprawczej dla pokrzywdzonego? (vide tabela powyżej)